

פירוש ר"י אברבנאל ל'שלוש' ול'שלישי' בתחילת ספר בראשית

תקציר

שלוש' וישלישי' מלווים את פרשנותו של ר"י אברבנאל בפרשות הראשונות של ספר בראשית. באמצעות סוגי העצים, האדם הראשון ובניו, נח ובניו והאבות, הוא מסביר את התפתחות האנושות – בכלל, והתהוות עם ישראל – בפרט. באמצעות השלישי' שהוא הנבחר – מתגלית מעלת היהודי לעומת 'בן נח' ויתרון עם ישראל על האומות.

מבוא

שלושה עצים נזכרים בפרשת בראשית, שלושה בנים היו לאדם הראשון, ושלושה – לנח; שלוש התחלות היו באומה (אדם הראשון, נח ואברהם אבינו), ושלושה הם אבות האומה.

בפירושו שלוש הפרשות הראשונות שבספר בראשית – ציין דון רבי יצחק אברבנאל (1437-1508 לסה"נ)¹ את הקבוצות הללו, וראה בהן שלבים בהתפתחות האנושות – בכלל, ועם ישראל – בפרט. הוא התייחס לעצים ולאישים, ואולם לדעתו פרטים אלו מייצגים קבוצות של בני-אדם, שהן מקרוקוסמוס של האנושות, ותכונותיהם הם תוצאה של המיקרוקוסמוס המתואר כאן, בבחינת "מעשה אבות – סימן לבנים". לדידו, המספר שלוש כאן אינו דבר מקרי, אלא מייצג שלוש דרגות: מהמצב הראשון, שהוא הנחות והבהמי – עד המצב השלישי, שהוא הנעלה והרוחני, ויש גם מצב-ביניים. דרגות אלו גם מסמלות שלושה טיפוסים בני אדם, ומכאן – החשיבות למונחיות של האדם למקומו ולצורך לשאוף להתקדמות ולמימוש עצמי.

בפירושו דלעיל התבסס ר"י אברבנאל על השקפות פילוסופיות שונות, שרווחו אצל היוונים ואצל חלק מחכמי ימי הביניים היהודים. הרעיונות, שהפרשן הביא כאן, לא תמיד נמצאו בפירושו לפי הסדר, אלא פוזרו בין הפרקים השונים, ולעיתים נשזרו בין נושאים אחרים, והיה צורך לאתרם וללקטם – כדי להציגם כמקשה אחת, כפי שנעשה כאן. יש כאן פירוש אלגורי מקורי ושלם של פרשן גדול, שעשוי לתרום להבנת ההווה האישית והכללית של המציאות העכשווית שלנו.

על מעלת השלישי במניין מובא במדרש תנחומא לפרשת יתרו, סימן י, ד"ה בחודש השלישי: "אמר רבי יהושע ברבי נחמיה: לעולם השלישי חביב.

מילות מפתח: ספר בראשית; ר"י אברבנאל; בני-נח; 'השלישי'; נפש האדם; נפש משכלת.

1. ר"י אברבנאל, פירוש על התורה, א, ירושלים תשכ"ד.

אדם הוליד שלושה בנים – קין, הבל, שת. שת חביב, שנאמר: 'זה ספר תולדות אדם', וכתוב: 'ויולד בדמותו כצלמו ויקרא את שמו שתי' (בראשית ה, א-ג).

לנח – שלושה בנים, שנאמר: 'ויולד נח את שם את חם ואת יפת' (שם, לב). אף-על-פי שיפת הגדול, הוא לא זכה לגדולה, אלא שם.²

שלושה בנים לעמרם – מרים, אהרן ומשה. וכתוב: 'לולי משה בחירו' (תהילים קו, כג). בשבטים – ראובן, שמעון, לוי. לוי חביב, שנאמר: 'בעת ההיא הבדיל ה' את שבט הלוי' (דברים י, ח).

במלכים – שאול, דוד, שלמה. שלמה חביב, שנאמר: 'וישב שלמה על כסא ה' למלך' (דה"א כט, ג).

בחודשים – השלישי חביב, שנאמר: 'בחודש השלישי' (שמות יט, א). רשימה נוספת, אשר מצוינת בה מעלת היום השלישי, נמצאת בבראשית רבה (וילנא) נו, א. להלן נציין את הקבוצות השונות שבפירושו של אברבנאל – תוך כדי ציטוטים מדבריו.

א. העצים (סוף פרק ד, עמ' קלב)

הקבוצה הראשונה היא העצים, הנזכרים בפרשת בראשית. נראה, שהם באים לכוון אל תכלית האדם, מן הדרך הפחות טובה ועד להכי טובה.

דברי אברבנאל מדברים בעד עצמם:

"האמנם (=ואמנם) בדרך הרמז נוכל לומר בספור הזה, שכל מה שקרה לאדם הראשון היה סימן לבניו שיצאו מחלציו, כי כמו ששם הקב"ה בפני האדם ג' מינים מהעצים –

* ה-א', כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל (בראשית ב, ט) – והוא רומז לדברים הטבעיים שבעולם השפל הצריכים לאדם, כאילו תאמר (= למשל) בְּנֵי, חַיִּי ומזוֹנֵי ושאר ההצלחות המדומות.

* ה-ב', עץ הדעת טוב ורע (שם) – הרומז אל המפורסמות בנאה ובמגונה, בעסקים האנושיים, הנמשכים מהם בריבוי המלאכות.

* ה-ג', עץ החיים (שם) – שהוא רמז אל ההשגה העיונית, שהוא תכלית האדם ושלמות נפשו באמת..."

נסכם, הראשון עוסק בעיקר בעניינים החומריים והבסיסיים של האדם, השני – בעניינים המקצועיים והחברתיים, והשלישי – ברוחניים ובהישארות-הנפש בעולם הבא.

2. על-פי חז"ל, יפת הוא הגדול – כמובא בבראשית י, כא, ושם הוא השלישי ונמנה ראשון בגלל חכמתו (סנהדרין סט, ע"ב; בר"ר [וילנא] כו, ג; לז, ז), ויש דעה, שהם כסדר כתיבתם בתורה. ראו רד"ק לבראשית ה, לב.

ב. בני האדם הראשון (שם, שם)

- קבוצה זו מקבילה לקודמתה, אבל עוסקת בבני האדם הראשון, ומכאן חשיבותה היותר גדולה.
- "ככה לרמוז לזה, היו לאדם ג' בנים כנגדם: קין והבל ושת".
- * "כי קין היה עובד אדמה, משתדל בהוצאת הפירות והדברים הטבעיים, כנגד כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל" (בראשית ב, ט).
- אברבנאל הסביר, שקין סימל "חיים בהמיים, אשר נוטים אל התאוות הגשמיות מהמאכל והמשתה והמשגל, כדרך הבהמות והאנשים עובדי-האדמה"³.
- מעשיו מעידים על תכונותיו האנוכיות; הוא הרג את אחיו ונענש, ושמו קין – קָאֵן.
- * "והבל היה רועה צאן, מתעסק בהנהגה כפי הנאה והמגונה, הטוב והרע – כנגד עץ הדעת". לדעת אברבנאל, תפקיד זה דורש תכונות של התחשבות והנהגה מיוחדות – "שר ושופט, כרועה עדרו ירעה".
- בכך הבל סימל "חיים מדיניים (=חברתיים) כפי המעלה, המתעסקים בהנהגת האדם עצמו וביתו ואנשי מדינתו, בהסתפקות ביושר, בצדק ומשפט ומישרים, ומזה הכת הם המלכים ויועצי-ארץ, שופטים ושרי-הצבא". נדגיש, שיש ממנהיגי-ישראל, שהיו רועי-צאן, ואף לה' מיוחדים דימויים מסוימים של רועה צאן.⁴ למרות זאת, הבל אינו החשוב ביותר. העובדה, שנהרג בלי להותיר צאצאים, וכן שמו הבל – "הבל הבלים, הכל הבל" (קהלת א, ב) – רומזים על כך.
- * "וישת היה נוטה לידיעת האמתיות והשלמות הנפשי והעיוני, לקנות החיים הנצחיים – כנגד עץ החיים". וכן "נחה עליו רוח אלוהים, רוח חכמה ובינה" (על-פי ישעיה יא, ב).
- הוא מסמל את בני-האדם, החיים חיים שכליים ורוחניים. ישת – עליו הושתת העולם, שהרי נוח הוא מצאצאיו (בראשית ה, ו-כט), וכל האנושות השתלשלה ממנו.
- בין שלושת בני האדם הראשון, וגם בין צאצאיהם – שררו ושוררים מתחים ומאבקי-כוח אידאולוגיים:
- * "ישפת (אחת) מהם תימשך לסברת קין, שלעבודת (=שעבודת)-האדמה ואכילת פירותיה ועושרה הוא (=הן) השלמות והעיקר. ומזה המין הוא המון כל עם הארץ בעלי-אומנות ועובדי-אדמה".
- * "וכת אחרת תימשך לסברת הבל ותחשוב, שהנהגה והכבוד הוא העיקר, ויסכנו עצמם על זה, כאשר עשה הבל. ומזה הכת היו מנהיגי עיר רבה, הישישים והיועצים והמלכים שבכל דור ודור...".
- * "וכת (אחרת) תימשך לסברת ישת ותחשוב, שעבודת האלוהים – עיקר, ושלמות החכמה הוא תכלית האדם, ותמאס הכת הזאת את הקניינים והעושר, השררות והכבודות, ותאמר, כי המה יאבדו, ולא יהיה להם קיום והישארות... אמנם השלמות הנפשי הוא הנשאר אחר

3. עבודת-האדמה בזמנם נחשבה למלאכה פחותה, שלא כמו בזמננו.

4. מנהיגים: יעקב ובניו, משה, דוד. מלאכה זו מעוררת רגשות ודאגה לאחרים ומאפשרת להתרחק מהוויות העולם ולהשקיע בהתעלות רוחנית. ראו בפירושו של רש"ר הירש לבראשית ד, א-ב, על ההבדל בין רועה-צאן לבין עובד-אדמה; דימויים של ה': כרועה עדרו ירעה (ישעיהו מ, יא); [אָתָן צאני, צאן מרעיתי (יחזקאל לד, לא); רועה ישראל, האזינה (תהילים פ, ב).

המוות...".

שלוש השיטות שהוזכרו לעיל באמצעות העצים – מקבלות כאן משמעות ממשית של דרכי-חיים, השונות זו מזו והנאבקות זו בזו.

שורשי הרעיון של שלוש כתות מעין אלו מצויים אצל אפלטון (347-428 לפנה"ס),⁵ כפי שכתב אברבנאל בפרק י (עמ' קעא): "לפי שכמו שזכר (=הזכיר) הפילוסוף בספרו מהנהגת המדינה", ואולם הפרשן הסב ופיתח את הרעיון לדמויות שבספר בראשית.

ג. בני נח (פרק י, פסוק א, עמ' קע-קעא)

גם בני נח מורים על שלוש דרגות בהתאם לקודמיהם, ואולם כאן נזכרים לא רק תכונותיהם, אלא גם פעולותיהם ומאפייני העמים היוצאים מהם.

* "והנה חם הוא היה המורה על החיים הבהמיים, ולכן ראה ערוות אביו ולא חס על כבודו, כאיש בער, (אשר) לא ידע מעלות כבוד אב ואם וגילוי ערוה...ונקרא חם אפי (=בין משום) שחם ליבו בקרבו לרדוף אחרי תאוותיו"⁶ וגם "כי חם הוא מגזרת וכל חום בכבשים,⁷ רוצה לומר, שחור". כנען, בנו של חם, תרם להיעדר הצניעות, ועליו נאמר: "עבד עבדים יהיה לאחיו" (בראשית ט, כה).

הכושים הם צאצאי חם, ככתוב: "ובני חם, כוש ומצרים ופוט וכנען" (בראשית י, ו). לדעת אברבנאל, צאצאי חם, העמים הכושים, הם משוללי הנהגות מדינה מתקנות ומשוללי מעלות המידות והגבורה.⁸

* "והיה יפת מורה על החיים הנאים כפי המעלה והמוסר והכבוד, ולכן התעורר לכסות ערוות אביו הוא ואחיו, שם, ופניהם אחרנית, וערוות אביהם לא ראו". בין צאצאי יפת – מדי ויוון ואשכנז (בראשית י, ב-ג), וכן השם יפת מורה על "יפי-תואר ויפי-מראה".⁹

אברבנאל ציין, שמיפת באו הבלים והאשורים, אשר היו הראשונים, שעסקו בחכמת-הטבע ובחכמה האלוהית, ואחריהם – היוונים, בעלי-הפילוסופיה, והרומיים, שעליהם נאמר: "כמה נאים מעשיהם של אומה זו" (שבת לג, ע"ב).

יפת מסמל עמים בעלי מנהגים וחיים מדיניים מאורגנים ותקינים, המפתחים את מדינתם. דא עקא, חסרה להם התכלית, וזו קיימת בדרגה השלישית.

* "ואומנם שם היה מורה על החיים המדעיים (=הרוחניים, השכליים), כי הייתה מלאכתו דרישת החכמות וחקירתם", כמו שאמרו חז"ל: "מדרשו של שם" (בר"ר, [וילנא], סג, ו). "ושם נקרא כן להגדלת שמו, כי כבוד חכמים ינחלו, והם הגיבורים אשר מעולם, אנשי-השם

5. אפלטון, **המדינה לאפלטון**, ב, ד, תרגם צ' דיונדרוק, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 144-148.

6. לפי 'תורת המזגים', שהייתה מקובלת בימי-הביניים (מזגים הם נוזלים, מכיון שהם נמוגים). היחס הכמותי בין ארבעת נוזלי הגוף שבאדם (מרה אדומה, לבנה, שחורה וירוקה) – משפיע על התנהגות האדם. אצל חם היה חוסר-איזון ביניהם.

7. על-פי בראשית ל, לג.

8. הכושי במקרא ובספרות חז"ל הוא בדרך כלל בעל מעמד נמוך, ואילו במחשבה היהודית בימי-הביניים הוא בעל מעמד עוד יותר נחות, ואפילו נחשב לאדם לא שלם. ראו אצל: ר' יהודה הלוי, **הכוזרי**, בפתחת הספר בדברי הפילוסוף; הרמב"ם, **מורה נבוכים**, ג, פרק נ"א במשל הארמון והמלך; בנימין מטודלה, **ספר המסעות של ר' בנימין**, ירושלים 1967, עמ' 302; ד' ראובני, **סיפור דוד הראובני**, בעריכת א"ז אשכולי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 8.

9. אברבנאל (לעיל הערה 1), עמ' קעא, על-פי בראשית כט, יז; מגילה ט, ע"ב.

בחייהם ובמותם".

אברבנאל תיאר את החכמה האלוהית של שם, שנמשכה בעם ישראל, לעומת חכמות יפת: "ועל כולם כגבוה שמים על הארץ, גבהה חכמת בני ישראל, וכאשר כבוד ה' עליהם זרח, ובאורו ראו אור החכמות והשגתם, והיו כולם זרע קודש, לימודי ה'".

הרעיון של עליונות חכמת התורה על שאר החכמות – נזכר אצל אברבנאל גם בפרשת תרומה בטעם שהביא למנורה: "והיו שבעת הנרות שבמנורה רומזים אל שבע החכמות, שכולם פִּמְצָאו בתורת האלוהים. והיו הנרות כולם פונות (=פונים) אל הנר האמצעי, הנקרא נר מערבי, והוא היה פונה אל קודש הקודשים, (מנחות צח, ע"ב) – לרמוז, שהחכמה האמיתית היא אשר תסכים עם שורשי התורה שהייתה בארון" (שמות כה, עמ' רג).

אברבנאל השתמש ב'תאוריה האקלימית', שהייתה נפוצה בימי הביניים, בעיקר בסעיף זה של בני נח, גם אם לא הזכיר אותה במפורש. שורשי תאוריה זו נעוצים בהיפוקרטס ובחכמי-יוון שבאו אחריו,¹⁰ אשר טענו, כי יוון היא 'ארץ ממוצעת' מבחינה אקלימית, ולכן היא המעולה שבארצות. על-פי תאוריה זו, נהוג לחלק את כדור הארץ לשבעה אזורים, ובהם שלושה אזורים אקלימיים עיקריים: הצפוני והדרומי הם קיצוניים, ואילו השלישי הוא אזור הביניים הממוזג והטוב ביותר. ריה"ל (הכוזרי א, צה) והרמב"ם¹¹ ייחסו תאוריה זו – לעניין ארץ ישראל, שהיא בעלת האקלים הטוב ביותר למימוש הכוח הנבואי.

בהסתמך על תאוריה זו – צאצאי חם שוכנים באזור האקלימי הדרומי, צאצאי יפת שוכנים באזור האקלימי הצפוני, ואילו צאצאי שם פנו "ללכת ארצה כנען" (בראשית יא, לא), והצאצא הראשון, שהגיע לארץ-ישראל, היה אברהם אבינו.

ד. התהוות האומה הישראלית (פרקים ה, י, יב, עמ' קלג-קלד, קע-קעא, קפד-קפה)

עד כה דובר על האנושות בכללותה, ואילו כאן מובאים השלבים, שהובילו ליצירת עם ישראל – החל מהאדם הראשון כיצור אנושי, דרך 'בני נח', שמהם התפתחו העמים השונים, ועד לאברהם אבינו. כל זה נעשה בדרך אלגורית לשלבי התפתחות נפש האדם מראשיתה ועד הגעתה לשלמות.

תהליך התפתחות נפש האדם כולל שלושה שלבים:¹²

הנפש הצומחת – היא הדרגה הנמוכה של הגדילה הפיזית, הקיימת גם בצמחים.

הנפש המרגשת – שלב, הצופן בחובו את התפתחות הרגש, הדמיון והרצונות. שלב זה מכונה גם הנפש החיונית, וניתן למוצאו גם אצל בעלי-חיים.

הנפש המשכלת – הכוח השכלי, שבעזרתו האדם מדבר, עושה מלאכות ורוכש את החכמות העיוניות והאלוהיות. תכונה זו היא אנושית בלבד, והיא נקראת גם הנפש המדברת.

10. א' אלטמן, 'תורת האקלימים לריה"ל', מליילה, א (תש"ד), עמ' 1-2; הכוזרי (לעיל הערה 8), א, צה; על התאוריה האקלימית – ראו במאמרו של א' מלמד, 'ארץ-ישראל והתיאוריה האקלימית במחשבה היהודית', מ' הלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 52-78.

11. משה בן מימון, פרקי משה ברפואה, תרגם ב' המאתי, בעריכת ז' מונטנר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 361-362.

12. חלוקת הנפש לשלושה שלבים נמצאת גם אצל ריה"ל בספר הכוזרי (לעיל הערה 8), ה, יב; הרמב"ם פירט אותם בחמישה שלבים. ועיינו בהקדמתו למסכת אבות (שמונה פרקים), פ"א.

לדעת אברבנאל, יש שלושה אישים, המציינים באותו אופן את התפתחות עם ישראל: אדם הראשון, נח ואברהם אבינו:

* "והיה ערך אדם הראשון אל האומה – כיחוס האומה הצומחת אל אישי האדם... ואומר, שכאשר (נתבונן ב) ענייני אדם הראשון וסיפוריו, נמצא בהם עשרה דברים, (אשר) מורים על היותו בערך האומה בצורת ההזנה אל האיש המתהווה... לפי שבזה היה האדם עץ השדה, כי כמו שהעץ והצמח נולדים מהאדמה, ככה אדם הראשון נברא ממנה".

האדם הראשון הוליד בנים, ובכך הוא מסמל את צמיחת האומות על-ידי ריבוי של בני-אדם. פעולותיו וקורותיו דומים לגדילה פיזית של אדם ולהתפתחות של צמח.

פעולות האדם הראשון הן בתחום היווצרות האנושות וקביעת תפקידיה בבריאה, הן קשורות בעולם הצומח, ותיאוריהן הובאו בפרשת בראשית.

תמצית עשרת הדברים (פרק ה, עמ' קלד):

א. שמו אדם נגזר מאדמה, שהרי הוא נוצר מהאדמה – כצמחים. ב. יצירת אשתו: כמו שניתן לקחת ענף מעץ ולהצמיחו (ייחור), כך האישה נבראה מצלע האדם. ג. הברכה שקיבל: פרו ורבו – קיימת גם בצמחים. ד. המאכל שניתן לו הוא מהצמחים – "כאילו המזון היה דומה לניזון". ה. בתחילת בריאתו, ה' הדריכו לאכול מהצמחים היותר מתאימים לו. ו. מקום מושבו – הגן. ז. לבושו הוא מהצומח – "ויתפרו עלה תאנה". ח. חטאו – שאכל מהעץ, אשר הוזהר עליו. ט. עונשו – בקללת האדמה – קוץ ודרדר ושיאכל את עשב השדה. י. בניו דומים לשלבי הצמיחה: הצמח גִדַל ואחר כך פָּלָה, אבל משאיר זרעים, שמהם נובטים צמחים חדשים. קין נולד ראשון ומסמל את הצמיחה, הבל שנולד אחריו – פָּלָה, בלי שהעמיד ילדים, ושת – שלישי, ובו נתקיים המין.

* "וכן אומר עתה שהיה נח כדמות ההתחלה המרגשת, וכבר יורה על זה הדימוי, סיפורי ענייניו בעשרה דברים" (עמ' קע).

נח בפעולותיו מסמל את התחלת החיים החברתיים והמדיניים, המשותפים לכל מין האדם, ותיאוריהם הובאו בפרשת נח.

תמצית עשרת הדברים (פרק ו, עמ' קע-קעא):

א. את האלוהים התהלך נח – שלמותו בעבודת ה'. ב. הצלתו במבול. ג. בזכותו ניצלו גם בעלי-החיים. ד. נח התהלך בין בעלי-החיים כמו בגן עצים. ה. הקריב עולות שנתקבלו. ו. הותר לו מאכל בשר. ז. הוזהר על הריגת אדם. ח. ה' כרת עמו ברית, לבל יביא עוד מבול. ט. יש לו שלושה בנים, הממשיכים את מהות בני האדם הראשון. י. נח מסמל את התחלת החיים האנושיים, שהרי בזמנו נפרדו בני האדם למשפחותיהם, עסקו במלאכות שונות ובנו ערים.

* "וכן אומר עתה, שההתחלה השלישית היותר מיוחדת היה אברהם, ובאו סיפורי ענייניו בסדר הזה ובסדרים הבאים אחריו, והיה ערכו אצל האומה בערך הצורה האנושית המשכלת לחי מִדְבָר, וכבר יורו על זה עשרה דברים אחרים מסיפוריו" (פר' לך לך, עמ' קפד).

השתלשלות החכמה היא משם אל עבר, וממנו – אל אברהם אבינו (בראשית יא, י-כו). אברהם אבינו מסמל את הנפש המשכלת, שהיא הגבוהה ביותר בדרגות נפש האדם, ייחודית לאדם ומיוחדת בקשר שבין האדם לבין בוראו, וזאת ידוע גם כן על-פי עשרה אירועים שקרו לו ועל-פי תיאוריהם מפרשת לך-לך ואילך.

תמצית עשרת הדברים (פרק יב, עמ' קפד-קפה):

א. לך לך – עזיבת הדברים החומריים הקרובים אליו. ב. ניצחנונו על חמישה מלכים – רמז לשכל, השולט בחמשת החושים. ג. ביזוי הממון (שלל המלחמה). ד. קריאתו בשם ה' ובניית מזבח לה'. ה. בניו: יצחק – סמל לשכל העיוני, ישמעאל – סמל לשכל המעשי. ו. ברית-המילה – מסמלת התרחקות מתאוות וממותרות. ז. התגלות ה' אליו בנבואה (באלוני ממרא) – מכאן שהיה בעל נפש משכלת (נביא). ח. כי ביצחק יקרא לך זרע – השכל העיוני הוא יורש הנצחיות. ט. העקדה – סמל להכנעה לבורא. י. הציווי לאליעזר להביא אישה ממשפחתו – מורה על התרחקותו מחכמות חיזוניות.

ה. אבות האומה (פרק יב, עמ' קפה-קפו)

כאן נזכרים השלבים של התפתחות עם ישראל מיחידים – לעם. לאחר שאברבנאל תיאר את שלבי התפתחות הנפש, הוא שייך את אבות-האומה לדרגות בנפש המשכלת.

בנפש המשכלת של האדם, שהיא הדרגה הגבוהה שבנפש (ושהוזכרה בסעיף הקודם), קיימות שלוש דרגות מבחינה רוחנית. אברבנאל השליך מהן על שלושה אישים: "והנה בדמות שלושה מיני שכל, הנמצאים באדם השלם, היו באומה שלוש התחלות שכליות משתלשלות זו מזו, והם אברהם, יצחק ויעקב".

* השכל ההיולני¹³ (=הראשוני) הוא המוכנות והיכולת לרכוש את הידיעות המושכלות, שבהן האדם מגיע לדרגת דבקות אלוהית שהיא הנבואה. זו מדרגת אברהם אבינו, אשר קיבל ציוויים אלוהיים וביצעם.

* השכל הנקנה הוא יכולת 'המזימה' (=יזומה בפיקחות), דהיינו, יכולת המעשה והשימוש בידיעות המושכלות שנרכשו – לצורך ביצוע פעולות מתאימות, ולכן נזכרו יחד בפסוק: "דעת ומזימה" (משלי א, ד). יצחק אבינו היה בדרגה זו: לא ירד מצרימה, זרע, חפר בארות, בירך את בניו והגיע לשלמותו השכלית במעשה-העקדה.

* יעקב הוא דוגמת השכל הנאצל, שהוא תכלית השלמות.

אברבנאל הוכיח זאת מהמובא במדרש תנחומא (ורשא), פרשת מקץ ה, ד"ה וירא יעקב:

"אתה מוצא, שלא ניצב הקב"ה על אברהם, ולא על יצחק, אלא על יעקב, שנאמר: והנה ה' ניצב עליו (בראשית כח, יג). אמר ר' סימון: אין המלך ניצב על שדהו, לא כשנזרעת, ולא כשנחרשת ולא כשנעבדת, אלא אימתי ניצב עליה? כשהיא עומדת בקרי (=עם עַרְמוֹת של גרגרי-תבואה). כן אברהם עבד אדמה, שנאמר קום התהלך בארץ (שם יג, יז): יצחק זרע, שנאמר ויזרע יצחק בארץ ההיא (שם כו, יב), ולא ניצב עליהם. בא יעקב, שהיה קרי של תבואה, שנאמר: קודש ישראל ל-ה', ראשית תבואתו (ירמיה ב, ג), ועמד עליו, שנאמר: והנה ה' ניצב עליו" (בראשית כח, יג).

המדרש ייחס את עבודת-האדמה לאברהם באופן הבא:

כמו שיש צורך להכשיר את הקרקע טרם זריעתה, כך אברהם הכשיר את עצמו לקבלת הנבואה.

13. מקור המילה היולני היא החומר ההיולי, אשר, לדעת הפילוסופים, נוצרו ממנו ארבעת היסודות: אש, מים, עפר ואוויר. ראו על כך אצל אברהם בר-הייא, הגיון הנפש העצובה, ירושלים תשל"ב, הפרק הראשון; שְׁכַל זה נקרא גם 'השכל שבכוה' – הכוזרי, ה, יב.

הזריעה מיוחסת ליצחק: כמו שהזרע שנזרע – מצמיח מעצמו, כך יצחק יזם והשתמש בנבואה שהוקנתה לו. כְּרִיִּי התבואה ליעקב הם התכלית של עבודת-האדמה, ולכן הם מסמלים את השכל הנאצל, שהוא הדרגה הגבוהה שבנפש המשכלת: "כמו שְׁפָכְרִיִּי התבואה יתאחדו ויתקבצו כל גרעיני החיטה, עם (=למרות) כל ריבויים, ככה בהשגה אחת מהדְּבָקוֹת יושגו כלל המושכלות האמיתיות יחד באופן אלוהי נפלא מאוד".

במראות הסולם זכה יעקב אבינו להגיע לדרגה זו, וממנו המשיכה הנפש המשכלת לבניו כפי השגתם.

מן הראוי להוסיף, שהעובדה, שיעקב אבינו, אבי השבטים, הגיע לדרגה מקסימלית זו – מציבה לכל הדורות את הייעוד, שניתן להגיע אליו.

סיכום

"איזוהי דרך ישרה, שיבור לו האדם"? (אבות ב, א).

ר"י אברבנאל בפירושו כאן הציב את הדרך בעלת שלוש הדרגות וכיוון אל 'השלישי', שהוא הנבחר מביניהן.

שיטתו הרעיונית הוצגה כאן תחילה על ידי העצים, המייצגים את הדרכים השונות של תכלית האדם, ונמשכה דרך בני האדם הראשון ובני נח, המלמדים על ההשלכות המעשיות שיש לבחירה של האדם, ועל מעלת היהודי לעומת 'בן נח'.

אופן התהוות האומה מיוצג באמצעות האדם הראשון, נח ואברהם אבינו ומלמד על היתרון של עם ישראל על האומות בקשר המיוחד שלהם עם הבורא. בסופו של דבר, אבות-האומה מציבים ליהודי את האתגר של המעלות הרוחניות, שצריך לשאוף אליהן ולעלות בהן.

אברבנאל היה נאה דורש – ונאה מקיים. נוסף על כך, התקיים בו "לעולם – השלישי חביב". הוא ויתר על תפקידו כשר אוצר בספרד, ולאחר מכן בפורטוגל – למען עקרונותיו היהודיים, ובמקום מושבו השלישי, נפולי שבאיטליה, ישב באוהלה של תורה וכתב את כתביו הרבים.